

O mravněvýchovné próze Šimona Lomnického z Budče

Petr Voit

Máme-li uvést charakteristické rysy mravněvýchovné prózy Šimona Lomnického z Budče, patří sem především v české literatuře nebyvale časté využívání exempel. Vzhledem k množství i způsobu zapracování do kontextu nejsou tyto útvary často v postavení podřízeném, které zjišťujeme naopak u většiny předbělohorských autorů, ale fungují jako významný prvek ideový, kompoziční a stylistický. Prózy se dále vyznačují shodnými znaky v oblasti pramenů a ideového ztvárnění, totožnou kompozicí a jednotnými stylistickými prostředky. Proto všech devět studovaných knih bylo možno označit za záměrně budovaný cyklus, který z hlediska komplementárnosti námětů i kompozice nemá v literatuře mezi husitstvím a Bílou horou obdobu.

Při sledování poetiky exempel musíme vyjít nejprve ze zjištění, že jde o příběhy vzniklé v rozmezí 13. až 15. století, jimž překladatelská aktivita Lomnického prodloužila literární život až do bělohorského období a v mnoha případech i dále. Exempulum se zásluhou Lomnického dostávalo mimo okruh náboženské literatury a účastnilo se tak předbělohorského laicizačního procesu.

Nelze přitom přehlédnout značnou různorodost exempel. Některé příběhy byly do podoby exempla zpracovány v období vrcholného rozvoje těchto útvarů /13. a 14. století/ a některé naopak pocházely z pozdější, úpadkové fáze /15. století/. V cyklu byly proto vedle sebe položeny příběhy opatřené původními spiritualizacemi, nově vzniklými zesvětštěnými komentáři a praktickými ponaučeními Lomnického a konečně se vyskytly i

samostatné příběhy s doslovnou výpovědí. Lomnický při výběru uplatňoval v zásadě jen hledisko historicko funkční podmíněné ovšem dějovostí příběhů. Jedině tak lze vysvětlit nevšimavý postoj k bajkám v Rosariu, které nebyly přeloženy zřejmě pro jejich stručnost a nevýpravnost, a naopak silnou zálibu v značně rozsáhlých legendách a příbězích s hagiografickými prvky ze souboru Vitae Patrum. V tom lze také spatřovat rozdíl mezi Lomnickým a tvorbou Dobřenského, Rvačovského a Paprockého, v níž se bajky vedle exempl pohanských a biblických vyskytují poměrně často, kdežto příběhy o poustevnících jen okrajově u Rvačovského. Lomnický si tedy uvědomoval, že funkci exempla mohou na sebe brát různé literární žánry. Požadavek funkčnosti byl při překladu a zapojení do nového kontextu zachován vždy, ovšem pro morfologii těchto útvarů jsou příznačné již silné výkyvy.

U některých exempl lze především pozorovat jasnou neproduktivnost. Máme na mysli zvláště dvoučlenná exempla z Gest Romanorum, v nichž je světský příběh interpretován alegoricky. Tato exempla měla od 15. století ústupovou tendenci, ale jejich místo v tvorbě Lomnického i u některých dalších autorů svědčí, že se ještě v bělohorské době z čtenářského povědomí zřejmě neztratila úplně.

Zatímco exemplum s duchovním výkladem kolovalo před Bílou horou především zásluhou Lomnického ve své původní, v ničem nezměněné podobě, morální výklad doznal patrných změn. I u Lomnického podával sice ponaučení praktického rázu, ale velká míra autorovy laicizace a aktualizace způsobila, že se stal jakýmsi nezávislým komentářem, který pro příběh nepřinášel žádnou novou kvalitu a funkčně splýval s mravněvýchovným a nábožensky vědělavatelským kontextem.

Produktivní skupinu tvořila naopak ta exempla, která pokračují ve vývojové linii českých Olomouckých povídek a Březinových rozprávek. Znamená to, že moralita těchto příběhů vyplývala přímo z textu, v němž převládala světskost a stále více se uplatňovala ironie a satira. Kdežto poetika středověkého exempla nedovolovala rozvinout děj tak, aby mohlo vzniknout dějové napětí, tyto příběhy jsou již kompozičně složitější, vyznačují se propracovanou motivickou stavbou, větším počtem jednajících osob, spádem a potenciální zábavností. Nejsou v nich potlačovány ani funkce sdělovací, ani estetické. Tyto příběhy se svou podstatou proto volně blíží k faceti, moralitě a šprýmu. Přesto již ve Frantových právech /1518/ mají interpolované historie výhradně role zábavné, ironizující a parodické, Lomnický zábavnost navenek alibisticky zastíral naučností a výchovností syžetu, jak to ostatně vidíme již na Konáčově Pravidle /1528/, v takzvaném Prostějovském sborníku /1557/ a na tvorbě Dobřenského, Rvačovského a Paprockého. V české literatuře odrážející mravní rigorismus předbělohorské společnosti proto vývoj od středověkého exempla k renesanční novelistice neprobíhal tak kontinuálně jako v Polsku a Německu, nýbrž ustrnul vlastně již v polovině 16. století na překladatelských a adaptátorských snahách Březinových rozprávek. Znaky příběhů, které Lomnický zařazoval do kontextu svých knížek, splývaly si se znaky příběhů v této sbírce, ale charakter původního exempla si přesto podržely i nadále již tím, že nebyly autorem degradovány na humorné vložky, ale že jim byla ponechána původní nauková funkce. V tom se zkoumaná exempla blíží starší sbírce františkána Johanna Pauliho /1522/ a oddalují od progresivních snah německého švanku a polské facetie. Ve vývoji zábavné prózy a v procesu diferenciacie literatury je takový

přístup tedy nepochybně krokem zpět. Ideově kompoziční záměry autora i jeho představy i funkci exempel se však nemusely vždy a všude shodovat s tím, jaké postoje k dílu zaujímal při čtení či poslechu vnímatel. Chápeme-li recepci literárního díla jako proces diferenciovaný přinejmenším konfesijně, sociálně a regionálně, pak můžeme připustit, že část původně středověkých exempel mohla být vnímána samostatně bez souvislosti s mravněvýchovným kontextem, a tak vlastně nahrazovala v české předbělohorské literatuře tvarově a látkově nerozvinutou renesanční novelistiku.

Pro hodnocení cyklu není rozhodující, že převážná část není původní. Zkoumáme-li tvorbu Lomnického, docházíme totiž k všeobecnému zjištění, že byl více duch receptivní nežli tvořivý a že většina jeho prací, které vydal, byly adaptace, kompilace a překlady starších latinských spisů. Lomnický se totiž řídil zásadou, co je staré, je i dobré. Omezíme-li se jen na oblast mravněvýchovné tvorby, zjistíme, že např. jeho *Instrukcí /1586, přepr. 1597/* se opírá o starší *Češkovy Řeči a naučení hlubokých mudrců /a tento spis zase o Petráčcovu encyklopedii *De remediis utriusque fortunae/*, *Kronika o mladém vejvodovi /1587/* je zase úpravou legendy o zázracích z 13. století a *Historie o Eustachiovi /1597?/* je legenda převzatá ze sbírky *Speculum historiale Vincentia Bellovacenského /13. století/*. K obdobným zjištěním bychom dospěli i při studiu kancionální písně, dramatu a překladů.*

Cyklus mravněvýchovných próz se opíral především o *Rosarium Bernardina de Bustis /1498/*. *Rosarium* jakožto středověké dílo odráželo společenské vztahy feudálního systému a upevňovalo nadřazenost křesťanské náboženské ideologie. Lomnickému po-

skytovalo množství obsahově utříděných antických, biblických a patristických citátů /reminiscencí, parafrází, narážek/, které bylo možno komentovat mravněvýchovnými úvahami, aktualizovat a doplňovat exemply.

Jestliže jsme Rosarium a další Lomnického prameny klasifikovali jako středověké, naskytá se nutně otázka, do jaké míry a jakými prostředky je autor pro předbělohorské publikum adaptoval. Česká podoba cyklu se formálně původnímu prameni příliš nevzdávala. I ona podávala dlouhé centonové montáže, které se sice řadily do téže roviny jako odrazy každodenní praxe či lidová moudrost, ale přesto oživovaly středověké deduktivní myšlení. Cyklus svými montážemi a především některými exemply aktivizoval středověké náboženské tradice a upevňoval nové zdroje - středověkou zbožnost, víru v zázrak, mystiku, askezi. Pro renesanční beletrii není ovšem typické, aby kupř. zázrak, který ještě ve středověku tvořil pevnou složku reality, zobrazovala jako impuls k zamyšlení, nebo dokonce k poučení a výstražce. Musíme však počítat s tím, že Lomnický dobře znal čtenářské zájmy městského a venkovského publika a byl si vědom proměnlivého vkusu rudolfínské epochy. Pokud v exemplu pracoval s motivem zázraku a vidění či sváděl apokryfní příběhy, nikdy nepopíral smyšlenost fabule, nýbrž naopak apeloval na čtenářův rozum a vlastní úsudek.

Míra závišlosti na Rosariu však není u všech próz cyklu stejná. Vzájemné srovnání ukázalo, že autorovy životní zkušenosti po určitých přípravách v PostZv /1586/ a KupStř /1590/ převážily poprvé v TanTr /1597/ a pak ve třech závěrečných knihách cyklu - v DěťŘá /1609/, TobZl /1615/ a PejŽiv /1615/. Zatímco pro všechny prózy vzniklé do roku 1605 /VejOtč/ je

charakteristická převaha interpolovaných exempel nad rozlohou centonových montáží a komentářů, v posledních třech knihách je práce s exemply kvantitativně omezena ve prospěch mravně-výchovných a nábožensky vzdělavatelských úvah. Z toho, že v poslední knize Pejživ /1615/ zaznamenáváme dokonce nápadný úbytek citátů i vložených exempel, lze soudit na postupné sbližování s obecnou podobou nesyžetové mravokárné literatury přelomu 16. a 17. století.

Zatímco dějová linie latinských exempel byla při přehledu narušována nanejvýš jen "vycpávkami", které ideové vyznění originálu nijak neměnily, do komentářů exempel a citátů přece jen pronikala atmosféra předbělohorského města a venkova častěji. Poprvé se u Lomnického s tímto způsobem adaptace setkáváme ještě před započatím práce na cyklu, a to u veršované Instrukcí /1586, přepr. 1597/. Kniha představuje jeden z nejznámějších souborů životních rad, který byl do roku 1620 u nás napsán. Lomnického adaptace a převyprávění Českých Řečí zdůraznily především požadavky denní praxe, vedle níž původní řecká kalokagathia neměla uplatnění. Význam Instrukcí tkví též v tom, že převzaté pasáže posunula do jiné žánrové a ideové roviny směrem k lidovějšímu publiku. S obdobnými postupy se v prozaickém cyklu setkáváme již v PostZv /1589/, TanTr /1597/ a DěťŘá /1609/. Důležitým článkem cyklu se stal však VejOtč /1605/, v němž nábožensky vzdělavatelský prvek zůstal sice zachován, ale různé aktualizace původního latinského textu a přidaná exempla celkové vyznění díla podstatně ovlivnily. Tato posvětšovací tendence není ovšem charakteristická pouze pro VejOtč či mravně-výchovný cyklus. Našla své uplatnění např. již v Kronice o mladém vejvodovi /1587/ a Historii o Eustachiovi /1597?/.

Obě legendární látky skýtaly Lomnickému poněkud větší volnost pro rozvinutí epických adaptačních postupů nežli kanonizovaná znění exempl. Proto jsme zde mohli konstatovat nahrazování náboženských pasáží světskými a střídání teologických představ představami pozemskými. Mystiku vystřídal neivní naturalismus a teologickou didaxi lidovýchovné posláním.

Lomnického vztah ke středověku nelze hodnotit z hlediska vývoje předbělohorské literatury jako jev veskrze retardační také z toho důvodu, že v mnohém navázal na starší překladatelskou tradici národního humanismu přerušenu u Řehoře Hrubého z Jelení. Prozatím se nám však jeví jako osobnost, jejíž síla spočívala více v konzervativní úpravě starých látek a forem, nežli ve zpracování aktuálních sociálních rozporů. Z jeho tvorby je jistě znát, že byl vnímavý k lidové mentalitě a že jakékoli podoby tyranie mu byly cizí. Nad bohatou životní zkušeností jihočeského hospodáře však vždy převážily opatrnost a alibismus, které - snad vyjma Hádání anebo rozepře mezi knězem a zemanem /1589/, Sedlské vítání /1619/ a Píseň toužebnou o zkáze a zplundrování Země České /1621/ - sociálněkritické cítění hned v zárodku neutralizovaly. Cyklus i ostatní tvorba Lomnického je proto v podstatě názorově konzervativní /ostatně jako valná část předbělohorské mravněvýchovné beletrie/. Směřuje k drobnému měšťanovi a vzdělaným vrstvám venkova, ale nikdy se nedotýká zájmů šlechty, ani duchovenstva. Lomnického aktualizace mají v cyklu většinou jen formální povahu a v tomto směru nemohou být měřitelné tvorbou Mikuláše Dačického, který dokázal obecné mravní úvahy rozvinout a vystupňovat až k výpadům proti konkrétní politické situaci.

Nyní je třeba zodpovědět otázku, jakým způsobem se Lomnické-

ho historismus začleňoval do proudu mravněvýchovné literatury druhé poloviny 16. století. Pokoušíme-li se studovat předbělohorské období vcelku, zjistíme, že většina tehdy vydávaných mravněvýchovných titulů byla přeložena z němčiny /Peter Glaser, Konrad Hos, Johannes Irenæus, Johann Mathesius, Petrus Meckel, Wilibald Pirckheimer, Vincenz Portius, Wilhelm Salzmann, Cyriakus Spangenberg, Joerg Wickram aj./. Příliv těchto tisků sílil zhruba až po polovině 16. století, zatímco zájem o překlady latinsky píšících autorů z počátečních století našeho letopočtu se zdá být trvalejší, ale je zaměřen výhradně na tvorbu náboženskou, případně nábožensky vzdělavatelskou /Augustinus Aurelius, Athanasius Alexandrinus, Flavius Magnus Caesiodorus, Eusebius, Gregorius I., Gregorius Nazianensis, Isidorus, Methodius, Nilus, Salvianus, Vincentius Lirinensis; z této linie se vymykají jen Walter Burley a Jean d'Arras/.

Jestliže jsme u převážné části cyklu konstatovali analogie s homiletickými projevy a autorovu snahu po splynutí s "vyšší", naukovou literaturou, šlo o obecný dobový rys mravněvýchovné tvorby. Próza Lomnického se však na druhé straně jeví jako výjimka tím, že nenavazuje na německé zdroje, nýbrž na středověké latinské náboženské prameny. Výjimečnost podtrhuje výběr exempl i míra adaptace posunující její celkové vyznění do oblasti světské. To nelze již konstatovat u ostatních autorů předbělohorské literatury /Poličanský, Stráněnský, Štelcar, Rvačovský/, kteří pohanská a biblická exempla postavili výhradně do služeb náboženské didaxe. O nenáboženské orientaci můžeme uvažovat jedině u Dobřenského a Paprockého, jenž sice navazoval na starší tvorbu renesančního zaměření viditelněji, avšak pro makarónskou povahu svého díla nepronikl k těm vrstvám čtenářů, k nimž směřoval Lomnický. Je také pravda, že mravně-

výchovná próza Lomnického tvořila opačný pól k dílům Daniela Adama z Veleslavína a jeho družiny vycházejícím naopak z živé tradice antické a humanistické. Tento vztah "vyšší" a "nižší" literatury však nelze pojímat jako kvalitativně protikladný, jak jsme to zaznamenali u badatelů 19. století. Obě složky předbělohorského literárního modelu byly pro společnost funkční a směřovaly ke stejným cílům - k mravní a náboženské výchově lidu. Veleslavínská tvorba akcentovala mimo to ještě soudobé potřeby naukové a prakticko osvětové, na něž reagoval ovšem i Lomnický /Instrukcí/.

Zmíněný historismus Lomnického přinášel určité predispozice k baroku. Prezatím sice není možné vyrovnat se s otázkou baroknosti u Lomnického bezezbytku, ale již nyní víme, že minulá hodnocení autora jakožto osobnosti renesanční vycházela spíše z faktů biografických nežli ze znalosti jeho tvorby. Obránci baroka naopak význam Lomnického pro pobělohorský vývoj kancionálové písně mnohde zveličovali. Vždyť upřímnost mariánského kultu projevující se v některých písních je právě oním pozůstatkem středověkých pramenů, který byl zmiňován již v souvislosti s exempli. Také mystiku a zázraky je třeba považovat za rezidua, která jsou však většinou čtenářům předkládána s racionálně koncipovanými obranami. Naopak nově bylo na některých místech cyklu užito antitetických dvojic, které v úsečných pramenech chybějí /TobZl, Pejživ/. Vzniká tu dojem, který bude třeba ověřit na širším materiálu, že s Lomnickým jsou po této stránce souměřitelní Bartoloměj Paprocký a Piotr Skarga. Všichni tři vyrostli na renesančním a humanistickém základu, avšak narůstající dramatičnost historických událostí i osobní zážitky je ovlivnily natolik, že myšlenková a stylistická

stránka jejich tvorby nese již pečeť barokní psychoanalýzy.

Rozpoznat, co je v tvorbě Lomnického ještě středověké, co renesanční a co je důkazem manýrismu, konceptismu nebo baroka, znamená trvale počítat také s psychickými rysy, kterých si na Lomnickém povšiml již Emil Pražák. Byla to především ne-soustavnost myšlení a vznětlivá povaha. Náladové rozplývání a pláč nepostihovaly jen autora, ale i postavy, které ožívaly na stránkách jeho úprav /Eustachius v Historii a vévoda v Kronice/. Těžiště vypravování je zde jakoby posunuto do nitra hlavních hrdinů a jejich osud je citově prožíván jak čtenářem, tak již Lomnickým. V jeho životě se střídaly období klidu s depresiemi a melancholiemi. Alespoň na mravněvýchovném cyklu vidíme, že Knřet /1986/ spadá do období pesimismu, PostZv /1589/ do období uklidnění, které vyvrcholilo optimismem KupStř /1590/. Od TanTr /1597/ do VejOtč /1605/ zaznamenáváme postupné narůstání pesimistických pocitů a depresí vystřídané opět vlnou klidu v DětŘá /1609/ a TobZl /1615/. Nemůže proto překvapit, že stavy depresí a melancholií byly provázeny myšlenkami na smrt /Knřet/, zánik světa /TanTr/ a strachem z nicoty /PejŽiv/. Zatímco počáteční tvorba Lomnického dokázala tyto stavy předvést jen stylistickými prostředky, ke konci cyklu nacházíme známky barokního cítění a myšlení také v oblasti ideové.

Literárnímu vkusu období baroka vyhovovaly Lomnického adaptace středověkých legend do podoby kronik, historií a exemplů především svou jednoduchou narativností a psychologickou působivostí, která se nevytratila ani po stoletích. Nelze přehlédnout, že zvláště příznivě byla v tomto období přijata hagiografická píseň Lomnického dávající průchod dobrodružnosti, fantastičnosti, utrpení a pokoře hrdinů. Lomnického Kancionál

/1595/ byl vydán ještě v letech 1642 a 1669 a některé písně po nezbytných úpravách odtud přešly do mladších protireformačních souborů 17. a 18. století. V nových podmínkách nezapadly ani ostatní části tvorby Lomnického, opisovala se např. dramata a dialog.

Pobělohorský literární model beze změn akceptoval v podobě četných tisků a opisů, vznikajících dokonce ještě v 19. století, i Lomnického mravněvýchovnou beletrii /Instrukcí 1688?/, zatímco díla souputníků Dobřenského, Paprockého anebo Rvačovského nebyla obnovována po Bílé hoře takřka vůbec. Podstatné je však zjištění, že z cyklu Lomnického převírala pasívně některá exempla i barokní homiletika, a tak jeho tvorba působila na nově vznikající písemnictví oficiální /Bilovský, Koniáš/. Nelze přehlédnout, že zatímco zde si Lomnického exempla v novém kontextu svou původní funkcí zachovala, nastaly též případy, kdy tyto útvary byly vytrhávány z kontextu a vydávány či opisovány jako samostatné příběhy rezonující s ústně šířenými rozprávkami a pohádkami /Neustupovský, Tobaeides, Mašek/.

Lomnického skladby se dostaly také mezi tvorbu lidovou a pololidovou. Některá díla změnila totiž své sociální zakotvení, poklesla a patrně od 18. století byla bez podstatných změn vydávána tiskem jako anonymní projev takzvaného lidového čtení /Kronika o mladém vejvodovi pod názvem Historie o Teofilovi a Historie o Eustachiovi jako Historie o svatým Eustachiovi první Placidovi/. Totéž platí i pro samostatně tištěná exempla /Marie Egyptská, Pelagie nevěstka/. Do oblasti po pololidové kramářské písně se zapojila naopak Lomnického Píseň o římské císařovně /zpracováno dle Vincentia Bellovacenského a poprvé

vydáno 1593/. Náměty znovuvydávaných prací Lomnického, např. boj pohanství a křesťanství, odpovídaly sváru společenských sil v období druhého nevolnictví a je docela možné, že jejich náboženská ve vědomí čtenáře ustupovala do pozadí před nadčasovou touhou po víře ve spravedlnost a po osobním hrdinství.

Zaznamenali jsme konečně, že některé části mravněvýchovné beletrie Lomnického byly vydávány ještě později, v době národního obrození /TobZl 1791 Františkem Janem Tomsou a Instrukcí 1794 Václavem Matějem Kramerie, poté znovu 1862/. Obrozenecká literatura ovšem původní texty nereprodukovala zcela přesně. Jadrná slova či vulgarismy byly nahrazovány výrazy z hlediska soudobé literární konvence vhodnějšími a pasáže, které nesouhlasily s ideologií obrozenců, byly vypuštěny. Vydání se zapojila mezi nově vznikající populární beletrii, která vychovávala lid k náročnější četbě a pro níž bylo charakteristické už Lomnickým vytvořené napětí mezi zábavností a poučností.